

Jarosław POLISZCZUK

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
yarpol@amu.edu.pl
ORCID 0000-0001-9081-7900

Дослідження експериментальної літератури (Оксана Ковацька, *Експериментальні вітрила української прози 20-х років XX століття*)

**Researching the experimental literature (Oksana Kovatska,
Experimental Sails of Ukrainian Prose of the 1920s)**

The present study is dedicated to the contemporary research of the experimental literature, which was recognized as outstanding phenomena and as the form of artistic transgression during last time. The reason for reflection on this topic was the publication of the author's monograph by Oksana Kovatska *Experimental Sails of Ukrainian Prose of the 1920s* (Kyiv 2020). The researcher appreciates the element of experiment in the Ukrainian post-revolutionary literature, and highly appreciates the innovative search of the young generation of contemporary writers. In particular, she focuses on three figures of literary experimentation, considering them in the context of the works of Viktor Petrov (Domontovych), Arkadii Liubchenko and Mike Johansen. Oksana Kovatska's monograph is published as a pioneering work in the dimension of the problem presented here.

Keywords: literature of experiment, writer, innovation, play, performance, reflection.

Автор статті оцінює стан дослідження експериментальної літератури на прикладі недавно виданої монографії Оксани Ковацької *Експериментальні вітрила української прози 20-х років XX століття* (Київ 2020). Дослідниця обрала період, який багатий на новаторські пошуки, вона концентрує увагу на найбільш цікавих експериментальних текстах, що належать Вікторові Петрову (Домонтовичу), Аркадію Любченкові та Майкові Йогансену. Монографія Оксани Ковацької видається піонерською працею у презентованому тут вимірі проблематики.

Ключові слова: література експерименту, письменник, новаторство, гра, перформанс, рефлексія.

Переосмислення історії української літератури ХХ століття – відкритий процес, який триває упродовж усього періоду незалежності України, тобто в останні тридцять років. Його засновки було закладено ще в 90-і роки минулого століття, коли з'явилися наукові праці Соломії Павличко, Тамари Гундорової, Віри Агеєвої, Юрія Коваліва, Володимира Моренця, присвячені ідентифікації українського модернізму. Тоді йшлося про цікавий, креативний, значною мірою призабутий період кінця ХІХ та початку ХХ віку. В останні роки акценти дослідницького пошуку в царині історії української літератури виразно змінилися: характерно, що домінантою в цьому історичному ареалі став бурхливий пореволюційний період, себто 1920-і роки, коли формувалися основи модерної української культури. Творчість цієї доби, яку прийнято називати (за відомою формулою Юрія Латвінієнка) *розстріляним відродженням*¹, містить чимало знахідок для вдумливого перечитування з позицій нашого часу, коли питання національної ідентичності знову набли граничної гостроти для України та українців.

Статус незалежної держави передбачає відповідний стан культури, через що відбувається поступове, але неухильне очищення національної культурної спадщини від колоніалізму та накиннутих ним стереотипів. Оскрім ідеологічних акцентів, важливо також знайти нові ключі художніх критеріїв, у світлі яких минуле може бути точкою опертя для сучасних естетичних пошуків. Таке завдання висловлювалось уже неодноразово. Так, канадський дослідник Максим Тарнавський, підсумовуючи досвід інтерпретації творчості Валер'яна Підмогильного, висловлював: „...Естетична історія української літератури 20-х років ще має бути написана. За браку такої загальної картини важко визначити відносне місце окремого письменника в тій добі”².

Зрозуміти схильність до художнього експерименту в контексті 20-х років ХХ ст. у Радянському Союзі – це значить, зрозуміти історію специфічного альянсу мистецтва та влади. На хвилі загального реформаторства, коли радянська влада ще не виробила власної стратегії, зокрема в галузі культури, активно розвивалися ліві напрямки мистецького руху. Марксистська теорія обіцяла нове розуміння мистецтва та його ролі в суспільному житті. Проте її спокуси мали двозначний характер, що проявилось в захопленні та розчаруванні новаторством, яке обіцяв марксизм у мистецтві. Мірою стабілізації радянського режиму набувала чітких контурів тоталітарна влада, яка вимагала від творців культури не так образу сучасності, як моделі – взірця для наслідування. Таким чином, роль мистецтва в житті суспільства підлягала радикальному переосмисленню. Американська дослідниця історії Східної Європи Марсі Шор (Marsi Shore) про таку зміну пише:

¹ А. Korniejenko, *Rozstrzelane odrodzenie*, Kraków – Przemyśl 2010.

² М. Tarnavskij, *Miž rozumom ta irracional'nistū. Proza Valer'ana Pidmogil'nogo*, Kiiv 2004, s. 209.

„Decydującym krokiem nie było więc samo narzucenie marksizmu, lecz przejście od sztuki pojmowanej jako reprezentacja do sztuki pojmowanej jako transformacja”³.

Авангард у радянській культурі – явище нове, модне і по-своєму кон’юнктурне. Воно стає знаком своєї доби, захоплює багатьох, особливо – молодих adeptів мистецтва. В орбіті естетичних пошуків 20-х років непросто розрізнити позитивні й негативні наслідки радикалізації мистецьких практик – так само, як і в суспільному житті того періоду взагалі, в якому поєдналися сміливі ідеї з явними ознаками тоталітарного тиску⁴. Обставини схилили художника до загравання із владою. Конкуренція в цих умовах не була вільним змаганням художніх програм та досконалої майстерності, а боротьба за увагу влади часто велася з нечистими руками, тобто супроводжувалась оскарженнями, обмовами, а то й доносами на опонентів. З одного боку, пореволюційна доба відкрила широкі можливості для творчої самореалізації молодих авторів, дала поштовх різноманітним творчим експериментам. З іншого боку, вже тоді в житті суспільства зміцнюються тоталітарні тенденції, що небавом обернуться масовими репресіями та жорсткою цензурою⁵.

Коли йдеться про експерименти в галузі літературної творчості, зазвичай згадують поезію. Це цілком зрозуміло, адже поезія належить до мобільних літературних форм і досить швидко адаптувалася до лівих ідей у мистецтві. Інша перспектива пов’язана з видовищними мистецтвами, передусім кінематографом та театром: у них революційні ідеї мали шанс наочного втілення, до того ж, влада трактувала такі мистецтва як пріоритетні, надаючи їм функції масової пропаганди. Українська експериментальна поезія цього періоду представлена багатьма іменами, але найбільшу популярність здобув Михайль Семенко з керованою ним групою панфутуристів. У сучасних дослідженнях радянського авангарду їм віддають належне, як-от у серії книжок, ініційованих Європейським університетом у Санкт-Петербурзі, де було видано окремий том, присвячений творчості Михайля Семенка⁶. Діяльність групи „Авангард” (була заснована в 1925 р.) на чолі з її лідером Валер’яном Поліщуком менш відома, хоча в контексті культурного відродження 20-х років вона мала не менш скандальний успіх, ніж Семенко зі своїми футуристичними ідеями. В. Поліщук також змагався за гасла сучасності й актуальності мистецтва, він висунув тезу „конструктивного динамізму”, що мала обґрунтувати наслідування технічного

³ M. Shore, *Kawior i popiół. Życie i śmierć pokolenia oczarowanych i rozczarowanych marksizmem*, z ang. przełożył M. Szuster, Warszawa 2008, s. 403.

⁴ V. Pančenko, *Povist' pro Mikolu Zerova*, Kiïv 2018, s. 442–448; M. Shkandrij, *Modernists, Marxists and the Nation: the Ukrainian Literary Discussion of the 1920's*, Edmonton 1992; Ü. Luc'kij, *Literaturna politika v Radâns'kij Ukraïni 1917-1934*, Kiïv 2000.

⁵ A. Bila, *Ukraïns'kij literaturnij avangard: pošuki, stil'ovi naprâmkî*, Kiïv 2006; P. Krupa „*Na Zachód*” i „*Z dala od Moskwy*”? *Publicystyka Mykoły Chwyłowego lat 1925–1926*. Kraków 2018.

⁶ *Mihajl' Semenko i ukrainskij panfuturizm*, Sankt-Peterburg 2016.

прогресу та радикальних пореволюційних реформ⁷. Гострі ідеологічні дискусії, що тривали упродовж цього періоду, сприяли утвердженню авангардного мистецтва. Однак гасла та декларації, які в них були заявлені, далеко не завжди узгоджувалися з літературними текстами, і в цьому ключова похибка радянського мистецтва, що балансувало поміж реалізмом та ідеалістичними фантазіями⁸.

Інакше склалося з художньою прозою, зокрема з панівною в ній формою роману. У період розстріляного відродження було створено немало прозових текстів різного ґатунку, що ілюструють тезу про ферментування нової якості української епіки. Твори Миколи Хвильового, Валер'яна Підмогильного, Юрія Яновського, Майка Йогансена, Григорія Косинки, Євгена Плужника тощо дають підстави говорити про широке поле художніх пошуків, освоюване тогочасною літературою. Настанова на експеримент, потяг до найгострішої сучасності, прагнення новаторства в галузі художньої форми – характерні ознаки української епічної творчості пореволюційної пори.

Потреба пізнання експерименту в українській художній прозі визначила дослідницьку оптику Оксани Ковацької, авторки рецензованої монографії *Експериментальні вітрила української прози 20-х років XX століття*, що недавно вийшла друком у Києві⁹. Про авторку книжки довідуємось із біографічної анотації, що вона здобула диплом української філології в Київському університеті імені Тараса Шевченка, де перебувала також в аспірантурі. Наукова праця про експериментальну прозу була написана під керівництвом проф. Юрія Коваліва в 2003 році, тоді ж її успішно захищено. А з 2007 року Оксана Ковацька (до заміжжя Боярчук) працювала на кафедрі українознавства факультету міжнародних і політичних студій Ягеллонського університету у Кракові. Серед її наукових інтересів були постколоніальні студії, імагологія, мілітарний та генераційний дискурси, історична пам'ять. На жаль, др. Оксана Ковацька передчасно померла в 2019 році, будучи в розквіті життєвих і творчих сил. Публікація рецензованої монографії – своєрідний борг удячності рідних та близьких осіб, які хотіли в такий спосіб ушанувати її світлу пам'ять.

Проблема експерименту в епічній творчості – доволі широка, через що авторка монографії свідомо обмежила коло свого дослідницького інтересу. Вона визначила кілька шляхів експериментування з формою на розглянула відповідні приклади кожного з них, виділяючи з літературного потоку 20-х найбільш цікаві та прикметні тексти. Оксана Ковацька називає три різновиди експериментальної прози, які відповідно ілюструє прикладами зі словесної творчості Віктора Домонтовича (Петрова), Аркадія Любченка та Майка Йогансена. Таким чином,

⁷ V. Poliśuk, *Literaturnij avangard. Perspektivi rozvitku ukraïns'koï kul'turi, polemika i teorîa poeziï*, Harkiv 1926.

⁸ *Antologîa ukraïns'koï literaturno-kritičnoï dumki peršoï polovini XX stolittâ*, upor. ta red. V. Agečva, Kiïv 2016.

⁹ O. Kovac'ka, *Eksperimental'ni vitrila ukraïns'koï prozi 20-h rokiv XX stolittâ*, Kiïv 2020.

у книжці представлено **інтелектуальну** (*Доктор Серафікус* В. Домонтовича), **орнаментальну** (*Вертеп* А. Любченка) та **сюжетну** (*Подорож ученого доктора Леонардо...* Майка Йогансена) моделі українського роману. Три названі вище модифікації достітньою мірою засвідчують широкий масштаб художнього експериментаторства в українській пореволюційній прозі.

Очевидно, представлений Оксаною Ковацькою погляд відображає суб'єктивну оптику дослідниці, щодо його слушності можна дискутувати. Якщо говорити про інтелектуальний чинник, то він потребує конкретизації – годилося б розглянути докладніше коди інтелектуальної гри, іронії та самоіронії, інтертекстуальних паралелей, що неодмінно присутні у прозі цього часу. Орнаментальну прозу неможливо уявити без впливу Миколи Хвильового, тоді як у рецензованій монографії про нього йдеться лише в оглядовому розділі. А роман про доктора Леонардо і Альчесту авторства Майка Йогансена своєрідно поєднує різні тенденції, тоді як сюжетний (фабульний) елемент навряд чи можна визнати його домінантною властивістю. Але ці теми – для ширшої дискусії, для якої ще буде час і місце.

Оксана Ковацька формує свій погляд на предмет дослідження, спираючись на оцінки та узагальнення авторитетних попередників. Вона добре обізнана з критичними студіями 20-х років, зокрема покликається на огляд української прози Фелікса Якубовського, автора відомої праці *Від новели до роману: етюди про розвиток української прози ХХ ст.* (1929). Якубовський свого часу описав траєкторію розвитку прози від малих до великих форм, а також зазначив сферу новаторських пошуків у сучасній творчості, причому одним із перших він спробував оцінити аналітично ці новації. Якщо критик 20-х років писав про розрізнення в українській прозі орнаментального та фабульного типу, то Оксана Ковацька впроваджує також третій елемент, який вбачає в інтелектуально насиченій нарації та розглядає на прикладі романів Віктора Домонтовича. Високо оцінює авторка праці проф. Мирослава Шкандрія з Канади, зокрема за те, що цей учений уперше обґрунтував феномен експериментальної прози в контексті літературного розвитку 20-х років ХХ ст. Часто вона звертається і до критичних суджень Юрія Шереха (Шевельова), одного з найбільш проникливих критиків літератури розстріляного відродження.

До здобутків рецензованої праці слід віднести те, що її авторка чітко визначає предмет свого наукового інтересу, уміє об'ємно та нестандартно його виявити на прикладі художніх текстів. Оксана Ковацька вбачає характерні ознаки експериментальної прози в її поетиці, зокрема вказує на такі риси: 1) „комунікабельність”, тобто налаштованість на конструктивний діалог із потенційним читачем; 2) творення інтеракції типу «автор – читач», залучення читача до співтворення оповіді; 3) багатошарова організація тексту, його загадковість, що потребує уважного осмислення; 4) концепція гри, що є актуальною щодо різних верств твору та проявляється в можливості різних паралельних його інтерпретацій; 5) ефект саморефлексії, що полягає в наявності різних автокоментарів

письменника, часто іронічних та багатозначних, що також нагадують гру із читачем¹⁰. Така теоретична опція дає можливість дослідниці ідентифікувати елементи експерименту в художній прозі означеного періоду, яка назагал багата на неординарні художні пошуки та експерименти з формою.

Цілком логічно зміст книжки укладено в чотири основних розділи. У першому авторка дає загальний огляд літературної продукції 20-х у ключі експериментального письма – як характерний прояв модернізму в мистецтві. Вона згадує найбільш репрезентивні літературні імена цього періоду – Гната Михайличенка, Миколи Хвильового, Юрія Смолича, Михайла Ялового, Дмитра Бузька та багатьох інших. Відзначає також доречні паралелі поміж західною літературою та російськими впливами на українських письменників, формулює нові естетичні ідеї, якими тоді переймалися літератори та митці, зокрема прибічником мистецького авангарду. У висновках до розділу не випадково наголошено на спорідненості експерименту в українській та європейській літературах:

„Загалом українська інтелектуальна проза позначена такими фундаментальними характеристиками, як домінування ідей, що зумовлює певні романні форми (параболу, притчу, антиутопію); перевага думки над формою; дискусії, у яких філософських і літературних монологів та сентенцій більше, ніж дій; іронічність, скептичність, навіть пародійність авторського дискурсу; чітка «присутність» автора; байдужість до людських характерів, коли йдеться про символізацію певних поглядів чи психологічних станів, а твір є їхнім своєрідним узагальненням”¹¹.

У другому, третьому та четвертому розділах монографії подано характеристику вже загаданих вище творів Віктора Домонтовича, Аркадія Любченка та Майка Йогансена. Авторка студії виділяє їхні тексти, які вже не раз привертати увагу дослідників і становлять видатні досягнення літератури своєї доби. Такий вибір цілком можна схвалити. Ознаки експериментальної прози у названих текстах проявляються цілком виразно, водночас ці тексти дуже відмінні поміж собою, позначені яскравим індивідуалізмом авторів. Роман Віктора Домонтовича (Петрова) становить текст-загадку, скеровану до читача-інтелектуала: в ньому виявляються зашифрованими багато актуальних сенсів, що апелюють до свідомості людини пореволюційного часу й тотального комуністичного експерименту¹². В уявленні Аркадія Любченка цілий світ нагадує вертепне ігрище з бароковим поділом на яруси і стильові реєстри: умовний світ його ліричної повісті *Вертеп* вдало адаптує метафору вертепного дійства, як твердить авторка монографії. А Майк Йогансен, експлуатуючи популярні форми авантюрно-пригодницької прози, створює оригінальну модель

¹⁰ *Ibidem*, s. 61–63.

¹¹ *Ibidem*, s. 89.

¹² V. Petrov, *Mapuvannâ tvorčosti pis'mennika*, red. K. Glinânovič, P. Krupa, J. Mačev's'ka, Kraków 2001.

інтелектуально-культурного життя 20-х років. Цього письменника слушно вважають одним з прекурсорів українського постмодернізму, який майстерно „вмонтовує” у свій текст іронічні та автоіронічні коментарі. Бавлячи читача, він сам бавиться в атмосфері творчої свободи, невимушеності та вільного польоту фантазії, ніби передчуває загроженість самого факту вільної творчості.

Аналізовані в книжці Оксани Ковацької тексти дещо приглушено відображають інтелектуальну атмосферу пореволюційного десятиліття, і це загалом зрозуміло: в літературу живі пристрасті сучасності потрапляють у формі відрефлексованих, дещо відсторонених та розважливих. Варто нагадати, що атмосфера, в якій ці тексти писалися, була доволі напруженою, драматичною та гострою. Ця атмосфера містила високий конфліктогенний потенціал, адже письменники (як і інші митці) затято змагалися за право говорити своєю художньою мовою, а також бути почутими та прийнятими в новому соціумі. Проте конфлікти розігрувалися не лише в оцінках творчості, вони торкалися принципових питань самоідентифікації митця, його відносин із комуністичною владою. Про гнітючу атмосферу 20–30-х років уже немало написано, однак щоразу, коли оцінюємо творчість того періоду, варто пам’ятати, в яких драматичних умовах вона поставала. Як пише Марсі Шор, феномен часу полягав у тому, що герої водночас ставали жертвами, майже нікому не вдалося уникнути трагічної долі. Навіть ті, кому, попри всі жорстокі обставини, пощастило врятуватися від репресій та фізичної загибелі, були на все життя травмовані та залякані:

„Było to pokolenie przeszycone wyjątkowym smutkiem, na starość ścigane przez demony komunizmu (...). Wszyscy oni umierali trawieni pamięcią własnej przeszłości. Tak naprawdę zniszczył ich marksyzm, decyzja o przyjęciu marksyzmu. Ich historia nie dopuszcza estetycznie satysfakcjonującego zakończenia”¹³.

Авангардисти декларували боротьбу з усяким епігонством, декадентизмом та символізмом, а розгромні критичні оцінки непомітно перетворилися на політичні доноси щодо опонентів. Таким чином самі письменники сприяли наближенню масових репресій. Зрештою, не випадково вони, нерідко починаючи з оскарження інших у контрреволюційності, самі небавом опинилися серед жертв, як-от згадані вище Михайль Семенко чи Валер’ян Поліщук¹⁴. Перечитуючи їхні тексти сьогодні, повертаємося й до розуміння драматичних контекстів 20-х років, які визначили дух літературних (і не тільки) дискусій та риторичу експериментальної творчості в цілому.

Монографія Оксани Ковацької порушує важливу проблему сучасного літературознавства. Проте авторка вміло балансує на межі поміж здоровою амбіцією піонера, що гордий зі своїх відкриттів у царині цікавих та забутих текстів,

¹³ M. Shore, *Op. cit.*, s. 413.

¹⁴ G. Gazda, *Słownik europejskich kierunków i grup literackich XX wieku*, Warszawa 2000, s. 45.

і топосом скромності, який спонукає критично оцінювати зроблене та не піддаватися спокусі всевідання. Тому конклюдія праці звучить цілком оптимістично, вона прикметна заохоченням інших молодих учених до осмислення досліджуваної проблеми:

„Це дослідження не претендує на єдину й виняткову інтерпретацію мистецького феномену експериментального прозописьма 1920-х років, а радше є прикладом комплексного прочитання оригінального явища в контексті модернізму, історико-літературного процесу ХХ століття, а також спробою реанімації „викреслених”, незаслужено забутих, самобутніх творів української літератури, без яких її культурний фонд убачаємо збіднілим і неповним”¹⁵.

Книжка Оксани Ковацької стала істотним внеском у вивчення української експериментальної літератури, що досі осмислена лише фрагментарно, в окремих постатях. Цілком слушно авторка зосередила свій пошук на періоді 20-х років ХХ століття, дуже продуктивному в цьому значенні. Він дав українській літературі цілий ряд блискучих текстів, які з сучасних позицій можна і треба перечитувати та переоцінювати. Заслуговує на схвалення цілісна концепція рецензованої монографії, в якій відображено органічне тяжіння української літератури до художніх експериментів різного роду. Саме так, у розмаїтті естетичних пошуків, народжувалася нова якість національного мистецтва.

На жаль, це процес був штучно перерваний пізніше. Після бурхливого літературного життя та експериментування 20-х, як відомо, настав тривалий період сталінських репресій, стагнації та вбивчого для вільної творчості соціалістичного реалізму. Однак естетичний досвід пореволюційного ренесансу став базовим для української літератури ХХ та ХХІ століття. Про його важливість свідчить хоча б той факт, що нині цей досвід піддано системній реінтерпретації, а твори 20-х років перевидаються й знову тішаться читацьким зацікавленням, як-от запропонована київським видавництвом „Смолоскип” серія передруків „Наші двадцять” за редакцією відомої дослідниці української літератури Ярини Цимбал. На цьому тлі авторська монографія Оксани Ковацької *Експериментальні вітрила української прози 20-х років ХХ століття* (Київ 2020) виглядає цілком своєчасною пропозицією до наукової дискусії істориків української літератури.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

- Antologîâ ukraïns'koï literaturno-kritičnoï dumki peršoï polovini XX stolittâ*, upor. ta red. V. Ageêva, Kiïv 2016.
- Biła A., *Ukraiïns'kij literaturnij avangard:poşuki, stil'ovî naprâmkî*, Kiïv 2006.
- Kovac'ka O. *Eksperimental'ni vitrila ukraiïns'koï prozi 20-h rokiv XX stolittâ*, Kiïv 2020.

¹⁵ O. Kovac'ka, *Op cit.*, s. 199.

- Luc'kij Ů., *Literaturna politika v Radâns'kij Ukraïni 1917-1934*, Kiïv 2000.
- Mihajl' Semenko i ukrainskij panfuturizm, Sankt-Peterburg 2016.
- Pančenko V., *Povîst' pro Mikolu Zerova*, Kiïv 2018.
- Polîščuk V., *Literaturnij avangard. Perspektivi rozvitku ukraïns'koï kul'turi, polemika i teoriâ poeziï*, Harkiv 1926.
- Petrov V., *Mapuvannâ tvorčosti pis'mennika*. Red. K. Ġlinânoviç, P. Krupa, J. Maêvs'ka, Kraków 2001.
- Tarnavs'kij M., *Miž rozumom ta irracional'nistû. Proza Valer`âna Pidmogil'nogo*, Kiïv 2004.
- Gazda G. *Słownik europejskich kierunków i grup literackich XX wieku*, Warszawa 2000.
- Korniejenko A., „Rozstrzelane odrodzenie”, Kraków – Przemyśl 2010.
- Krupa P. „Na Zachód” i „Z dala od Moskwy”? *Publicystyka Mykoły Chwyłowego lat 1925–1926*. Kraków 2018.
- Shkandrij M., *Modernists, Marxists and the Nation: the Ukrainian Literary Discussion of the 1920's*, Edmonton 1992.
- Shore M., *Kawior i popiół. Życie i śmierć pokolenia oczarowanych i rozczarowanych marksizmem*, z ang. przełożył M. Szuster, Warszawa 2008.

zgłoszenie artykułu: 20 maja 2021

przyjęcie artykułu do druku: 28 lipca 2021